

УДК 811.161.3:[81'373:81'367.625]

**ТРЫВАЛЬНЫЯ ПАРЫ
ДЭНАМІНАТЫЎНЫХ ДЗЕЯСЛОВАЎ
ЗАКОНЧАНАГА ТРЫВАННЯ
Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
(ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫ АСПЕКТ)**

А. У. Андрэева,

дацэнт кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін у турызме і гасціннасці Інстытута менеджменту спорту і турызму Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта фізічнай культуры

Паступіў у рэдакцыю 31.01.19.

UDC 811.161.3:[81'373:681'367.625]

**ASPECT PAIRS OF DENOMINATIVE
PERFECTIVE VERBS IN THE
MODERN BELARUSIAN LANGUAGE
(LEXICAL-SEMANTIC
ASPECT)**

A. Andreeva,

associate Professor of social and humanitarian disciplines in tourism and hospitality of Institute of management of sports and tourism Belarusian State University of physical culture

Received on 31.01.19.

У артыкуле прадстаўлены лексіка-семантычны аналіз трывальных пар прэфіксальна-суфіксальных дэнамінатыўных дзеясловаў закончанага трывання, утвораных шляхам імперфектывацыі. На аснове выбаркі з тлумачальнага слоўніка беларускай мовы выяўлены склад трывальных карэляцый; апісаны тыпы семантычнай суадноснасці (поўная і частковая) проціпастаўленых паводле трывання дзеясловаў. У выніку праведзенага лексіка-семантычнага аналізу аўтарам устаноўлена: абсалютная большасць разгледжаных трывальных карэляцый характарызуецца ўстойлівай семантычнай тоеснасцю дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання, што сведчыць аб даволі высокай ступені граматычнасці гэтага зв'язна трывальнай сістэмы сучаснай беларускай мовы.

Ключавыя словы: катэгорыя трывання, трывальныя пары, дэнамінатыўныя дзеясловы закончанага трывання, імперфектыўны карэлят, семантычная суадноснасць членаў трывальных пар, поўная семантычная суадноснасць, частковая семантычная суадноснасць.

The article presents the lexical-semantic analysis of aspect pairs of prefixal-suffixal denominative of perfective verbs formed by imperfectivization. On the basis of the sample from the explanatory dictionary of the Belarusian language, the composition of aspect correlations is revealed; the types of semantic correlations (complete and partial) of opposed verbs are described. As a result of the lexical-semantic analysis the author has established that the absolute majority of the considered aspect correlations are characterized by stable semantic identity of verbs of perfect and imperfect form, which indicates a rather high degree of grammaticity of this link of the species system of the modern Belarusian language.

Keywords: category of aspect, aspect pairs, denominative perfective verbs, imperfective correlate, semantic correlation of members of aspect pairs, full semantic correlation, partial semantic correlation.

У сістэме дзеяслоўнага трывання сучаснай беларускай мовы шырока прадстаўлены трывальныя пары дэнамінатыўных прэфіксальна-суфіксальных дзеясловаў закончанага трывання, утвораныя шляхам імперфектывацыі (*абнавіць – абнаўляць, апрадмеціць – апрадмечваць, растэрмінаваць – растэрмінаўцаць* і інш.). Гэтыя карэляцыі ўяўляюць навуковы інтарэс як спецыфічны тып трывальных проціпастаўленняў і заслугоўваюць дэталёвага лінгвістычнага аналізу.

Дэнамінатыўныя дзеясловы закончанага трывання матывуюцца іменнымі асновамі і маюць выразную словаўтваральную структуру: прэфікс + іменная аснова + суфікс (*у-свядом-і-ць*). Ад дэнамінатыўных дзеясловаў закончанага трывання імперфектыўныя карэляты ўтвараюцца сродкамі суфіксацыі – пры дапамозе трох суфіксальных марфем: **-а- (-я-), -ва-, -іва- (-ыва-)**. Напрыклад: *адаліць – адал-я-ць, прарэдзіць – прарэдж-ва-ць, абумовіць – абумоўл-іва-ць*.

У трывальных карэляцыях дадзенага тыпу дзеясловы незакончанага трывання па сваёй структуры (прэфікс + аснова + суфікс імперфектывацыі) і функцыі збліжаюцца з так званымі другаснымі імперфектывамі. Думаецца, з гэтай прычыны ў беларускай лінгвістычнай літаратуры суфіксальныя дзеясловы незакончанага трывання, утвораныя ад дэнамінатываў, і другасныя імперфектывы, як правіла, не дыферэнцыруюцца [1–3]. Між тым дзеясловы тыпу *абнаўляць, апрадмечваць* другаснымі імперфектывамі не з'яўляюцца, паколькі адпаведныя беспрэфіксальныя («першасныя») дзеясловы незакончанага трывання ў беларускай мове адсутнічаюць. Параўн.: *ачышчаць ← ачысціць ← чысціць ← чысты і адаліць ← адаліць ← далёкі*. Таму лічым мэтазгодным вылучыць трывальныя пары дэнамінатыўных дзеясловаў у асобны тып трывальных проціпастаўленняў, як гэта прынята ў акадэмічнай рускай граматыцы [4, с. 587].

Мэта дадзенага навуковага артыкула – даследаванне трывальных пар дэнамінатыў-

ных дзеясловаў закончанага трывання ў лексіка-семантычным плане. Для дасягнення пастаўленай мэты патрабуецца вырашэнне наступных задач: 1) вызначыць склад трывальных карэляцый адыменных дзеясловаў закончанага трывання; 2) устанавіць тыпы семантычнай суадноснасці членаў выяўленых трывальных карэляцый.

У славянскай граматыцы традыцыйным з'яўляецца пункт гледжання, згодна з якім трывальную пару ўтвараюць проціпастаўленыя паводле трывання дзеясловы, што маюць як мінімум адно агульнае лексічнае значэнне. Такое значэнне складае аснову трывальной апазіцыі і забяспечвае функцыянаванне дзеясловаў як трывальной пары. У навуковай літаратуры яго нярэдка называюць базавым лексічным значэннем. Для мнагазначных парных дзеясловаў базавым прызнаецца асноўнае або найбольш распаўсюджанае лексічнае значэнне.

Парнымі паводле трывання выступаюць дзеясловы (адназначныя і мнагазначныя), лексічны аб'ём якіх поўнасцю супадае, а таксама тыя, у якіх можа супадаць толькі адно або некалькі лексічных значэнняў. У сувязі з гэтым у аспекталогіі прынята адрозніваць поўную і частковую семантычную суадноснасць членаў трывальных карэляцый (працы А. М. Ціханова [5], А. У. Бандаркі [6], Н. С. Авілавай [7], Л. М. Смірнова [8], З. М. Стракаловай [9], М. Ю. Чартковай [10], Г. А. Залізняк, А. Д. Шмялёва [11], А. Г. Меранковай [12] і інш., прысвечаныя даследаванню трывальных карэляцый на матэрыяле славянскіх моў).

Нашы назіранні над поўнай і частковай семантычнай суадноснасцю трывальных пар дэнамінатыўных дзеясловаў зроблены на слоўнікавым матэрыяле. Крыніцай матэрыялу паслужыў «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (2016). Гэта сучасны слоўнік, які працягвае традыцыі айчыннай акадэмічнай лексікаграфіі. У параўнанні з «Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы» (1977–1984) ён, па-першае, фіксуе шэраг новых дзеяслоўных лексем, у тым ліку дэнамінатываў, а па-другое, больш дакладна адлюстроўвае асаблівасці функцыянавання дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання ў беларускай мове на сучасным этапе.

У абранай намі лексікаграфічнай крыніцы паслядоўна прадстаўлена інфармацыя аб трывальной карэляцыі дзеясловаў. Так, у канцы слоўнікавага артыкула, прысвечанага дзеяслову закончанага трывання, прыводзіцца парны імперфектыўны карэлят з граматычнай паметай «незак.». Напрыклад:

АБПРАМЕНИЦЬ; *зак., каго-што*. Накіраваць на каго-, што-н. прамені, падвергнуць уздзеянню якіх-н. прамянёў. || *незак. абпраменьваць* [13, с. 24].

У слоўніку абавязкова адзначаюцца разыходжанні ў лексічных значэннях проціпастаўленых паводле трывання дзеясловаў. У тым выпадку, калі парны дзеяслоў незакончанага трывання адносіцца толькі да пэўнага лексічнага значэння, то ў тлумачальным слоўніку пасля такога дзеяслова ў дужках указваецца нумар адпаведнага лексічнага значэння. Напрыклад:

ПРАСУШЫЦЬ; *зак. што*. 1. Зрабіць сухім, поўнасцю высушыць. *Прасушыць вопратку*. 2. Правесці які-н. час, сушачы што-н. || *незак. прасушваць* (да 1 знач.) [13, с. 628].

Пры наяўнасці ў мнагазначнага імперфектыўнага карэлята несудносных лексічных значэнняў гэты дзеяслоў прыводзіцца ў асобным слоўнікавым артыкуле. Пры гэтым спачатку даецца спасылка на адпаведны зыходны дзеяслоў закончанага трывання, а потым адзначаюцца несудносныя лексічныя значэнні. Напрыклад:

РАЗДУМВАЦЬ; *незак.* 1. *гл.* раздумаць. 2. Думаць, вагаючыся; доўга не магчы прыняць рашэнне. *Хопіць раздумаць, згаджайся!* [13, с. 678].

Такім чынам, «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» дае магчымасць атрымаць уяўленне аб лексічных значэннях (прамых і пераносных) беларускіх дзеясловаў і іх трывальной суадноснасці.

Прыведзены лексіка-семантычны аналіз трывальных карэляцый дэнамінатыўных дзеясловаў закончанага трывання паказвае, што поўная семантычная суадноснасць характэрна для абсалютнай большасці зафіксаваных апазіцый (244 з 256 трывальных пар, г. зн. 95,31 %).

Семантычная тоеснасць прадстаўлена ва ўсіх трывальных карэляцыях, члены якіх маюць адно лексічнае значэнне. У нашай выбарцы налічваецца 186 трывальных апазіцый адназначных дзеясловаў, што складае 76,23 % ад агульнай колькасці пар з поўнай семантычнай суадноснасцю.

Сярод лексічна тоесных моналексемных дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання пераважаюць лексемы канкрэтнага дзеяння. Напрыклад: *азагалоўіць* 'даць чаму-н. загаловак' – *азагалоўліваць* 'даваць чаму-н. загаловак' [13, с. 64]; *загусціць* 'разм., зрабіць густым ці занадта густым' – *загусіць* 'разм., рабіць густым ці занадта густым' [13, с. 262]; *прарэздзіць* 'зрабіць радзейшым, вырваўшы некаторыя расліны' – *прарэзджаць* 'рабіць радзейшым, вырываючы некаторыя расліны' [13, с. 625]; *усынавіць* 'прыняць у сям'ю (хлопчыка, дзяўчынку) на правах роднага сына, дачкі' – *усынаўляць* 'прыймаць у сям'ю (хлопчыка, дзяўчынку) на правах роднага сына, дачкі' [13, с. 870].

Пэўная частка адназначных дзеясловаў мае абстрактнае значэнне, напрыклад: *асэнсаваць* 'усвядоміць, зразумець сэнс, значэнне чаго-н. – *асэнсоўваць* 'усведамляць, зразумець

сэнс, значэнне чаго-н.' [13, с. 91]; *узаконіць* 'надаць чаму-н. законную сілу.' – *узаконьваць* 'надаваць чаму-н. законную сілу' [13, с. 848].

Суадноснасьць лексічных значэнняў разгледжаных трывальных карэляцый можна прадставіць наступным чынам:

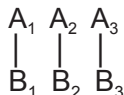
Тут і далей у схемах сімвал *A* абазначае дзеяслоў закончанага трывання, *B* – дзеяслоў незакончанага трывання, лічбы – нумары лексічных значэнняў.

Поўная семантычная суадноснасьць ахоплівае і пераважную большасць дзеясловаў са складанай семантычнай структурай, што маюць два або некалькі (звычайна 3 ці 4) лексічных значэнняў. Паводле дадзеных тлумачальнага слоўніка ў беларускай мове функцыянуе 58 такіх трывальных апазіцый (23,77 % ад агульнай колькасці трывальных пар з поўнай семантычнай тоеснасцю і 82,86 % ад агульнай колькасці трывальных пар мнагазначных дзеясловаў).

Напрыклад, дзеяслоў *абумовіць* у тлумачальным слоўніку падаецца з двума значэннямі: 'абмежаваць што-н. пэўнымі ўмовамі; агаварыць. *Абумовіць свой удзел у рабоце*' і 'выклікаць што-н., з'явіцца прычынай, матывам для ўзнікнення чаго-н. *Старанная праца абумовіла поспех*' [13, с. 28]. У абодвух значэннях дэнамінацыйны дзеяслоў карэліруе з двухзначным суфіксальным парным дзеясловам незакончанага трывання *абумоўліваць* ('абмяжоўваць што-н. пэўнымі ўмовамі; агаварваць' і 'выклікаць што-н., з'яўляцца прычынай, матывам для ўзнікнення чаго-н.'), што сведчыць аб семантычнай тоеснасці членаў трывальнай пары

У дзеяслова закончанага трывання *абнавіць* зафіксаваны тры лексічныя значэнні: 'замяніць устарэлае (або папоўніць) чым-н. новым. *Абнавіць рэпертуар*'; 'надаць чаму-н. новы выгляд, паднавіць. *Абнавіць мэблю*'; 'разм., упершыню ўжыць, выкарыстаць новую рэч. *Абнавіць набытае паліто*' [13, с. 22]. Кожнае з прыведзеных значэнняў дубліруецца парным суфіксальным карэлятам *абнаўляць* ('замяняць устарэлае (або папаўняць) чым-н. новым'; 'надаваць чаму-н. новы выгляд, паднаўляць'; 'разм., упершыню ўжываць, выкарыстоўваць новую рэч'), дзякуючы чаму дасягаецца семантычная тоеснасць трывальнай пары. Такім чынам, суадноснасьць лексічных значэнняў дзеясловаў *абнавіць* і *абнаўляць* можна прадставіць з дапамогай схемы:

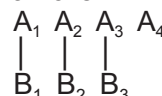
Дзеяслоў закончанага трывання *насыціць* мае чатыры лексічныя значэнні: 'накарміць уволью'; 'перан., напоўніць, прасякнуць што-н. якім-н. рэчывам у вялікай колькасці. *Паветра насычана вільнацю*'; 'перан., разм., поўнасьцю задаволіць свае патрэбы, жаданні і пад. *Насыціць сваю цікаўнасць*'; 'перан., напоўніць, забяспечыць у вялікай колькасці. *Насыціць рынак таварамі*' [13, с. 473]. Ва ўсіх чатырох значэннях ён суадносіцца са значэннямі парнага дзеяслова незакончанага трывання *насыцаць* ('карміць уволью'; 'перан., напаўняць, прасякаць што-н. якім-н. рэчывам у вялікай колькасці'; 'перан., поўнасьцю задавальняць свае патрэбы, жаданні і пад. '; 'перан., напаўняць, забяспечваць у вялікай колькасці'). Як бачна, семантычны аб'ём у членаў трывальнай карэляцыі супадае поўнасьцю:

Звяртае на сябе ўвагу той факт, што ў даследаваных парных мнагазначных дзеясловах адзначаецца супадзенне не толькі асноўных, але і усіх пераносных лексічных значэнняў.

Параўнальна невялікая колькасць парнасуадносных полілексемных дзеясловаў знаходзіцца ў часткова-семантычных адносінах. У мове прадстаўлена 12 трывальных пар з няпоўнай семантычнай суадноснасцю, г. зн. 4,69 % ад агульнай колькасці трывальных карэляцый і 17,14 % ад агульнай колькасці трывальных карэляцый мнагазначных дзеясловаў.

Як паказвае прааналізаваны фактычны матэрыял, паміж членамі трывальных карэляцый з няпоўнай суадноснасцю лексічных значэнняў назіраецца наступны тып семантычных адносін: дэнамінацыйны дзеяслоў закончанага трывання мае большы аб'ём лексічных значэнняў, чым яго парны карэлят. Напрыклад, дзеяслоў закончанага трывання *абзначыць* у двух значэннях 'памеціць што-н., зрабіць знак на чым-н. *Абзначыць на карце горы*' і 'паказаць, абмаляваць голоўныя рысы якой-н. асобы ці з'явы. *Абзначыць рысы характару героя*' [13, с. 11] карэліруе з дзеясловам незакончанага трывання *абзначваць*. У значэнні 'акрэсліць, зрабіць выразным, бачным. *Худзіна рэзка абзначыла скулы*' [13, с. 11] дзеяслоў *абзначваць* не суадносіцца з указаным дзеясловам незакончанага трывання. Частковая суадноснасьць членаў трывальнай пары прадстаўлена з дапамогай схемы:

Такім чынам, праведзенае лексіка-семантычнае даследаванне членаў трывальных пар прэфіксальна-суфіксальных дэнамінацыйных дзеясловаў закончанага трывання дазваляе зрабіць наступныя асноўныя вывады. Чле-

ны трывальных карэляцый з'яўляюцца ў пераважнай большасці тоеснымі, што ўказвае на высокую ступень граматычнасці трывальных пар разгледжанага тыпу. У шэрагу мнагазначных дзеясловаў адсутнічае поўнае супадзенне па ўсіх лексічных значэннях. Іншымі словамі,

у такіх дзеясловах семантычная суадноснасць праяўляецца не ў поўным аб'ёме. Пры гэтым у дзеясловах з частковай семантычнай суадноснасцю асноўныя лексічныя значэнні аказваюцца тоеснымі, што стварае ўмовы для функцыянавання дзеясловаў як трывальнай пары.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; пад аг. рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 431 с.
2. Сопоставительное описание русского и белорусского языков : морфология / Академия наук Белорусской ССР, Институт языкознания им. Я. Коласа. – Минск : Навука і тэхніка, 1990. – 335 с.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфалогія. Марфалогія. – 2007. – 351 с.
4. Русская грамматика : в 2 т. / Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. ; редкол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1980. – Т. 1 : Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – 783 с.
5. Тихонов, А. Н. Русский глагол : Проблемы теории и лексикографирования / А. Н. Тихонов ; Рос. акад. наук, Отд-ние лит. и яз., Ин-т рус. яз. имени В. В. Виноградова, Моск. гос. лингвист. ун-т, Центр яз. и культур Сев. Евразии. – М. : Academia, 1998. – 278 с.
6. Бондарко, А. В. Теория морфологических категорий и аспектологические исследования : монография / А. В. Бондарко. – М. : Языки славянских культур, 2005. – 621 с.
7. Авилова, Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. С. Авилова ; АН СССР. Ин-т рус. яз. – М. : Наука, 1976. – 328 с.
8. Смирнов, Л. Н. Глагольное видобразование в современном словацком литературном языке / Л. Н. Смирнов. – М. : Наука, 1970. – 216 с.
9. Стрекалова, З. Н. Морфология глагольного вида в современном польском литературном языке / З. Н. Стрекалова. – М. : Наука, 1970. – 264 с.
10. Чертова, М. Ю. Грамматическая категория вида в современном русском языке / М. Ю. Чертова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 170 с.
11. Зализняк, А. А. Введение в русскую аспектологию / А. А. Зализняк, А. Д. Шмелев. – М. : Языки рус. культуры, 2000. – 221 с.
12. Меренкова, А. Г. Типы семантических отношений в видовых тройках / А. Г. Меренкова // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота. – 2007. – № 3 : в 3-х ч. – Ч. 3. – С. 132–135.
13. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры, Інстытут мовазнаўства ім. Я. Коласа. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 2016. – 967 с.

REFERENCES

1. Belaruskaya gramatyka : u 2 ch. / AN BSSR, In-t movaznaustva imya Ya. Kolasa; pad ag. red. M. V. Biryly, P. P. Shuby. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1985. – Ch. 1. Fanalogiya. Arfaepiya. Marfalogiya. Slovautvarenne. Natsisk. – 431 s.
2. Sopostavitelnoye opisaniye russkogo i belorusskogo yazykov : morfologiya / Akademiya nauk Belorusskoy SSR, Institut yazykoznanija im. Ya. Kolasa. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1990. – 335 s.
3. Karotkaya gramatyka belaruskay movy / Natsyyanalnaya akademiya navukBelarusi, Instytut movaznaustva imya Ya. Kolasa. – Ch. 1 : Fanalogiya. Marfanalogiya. Marfalogiya. – 2007. – 351 s.
4. Russkaya grammatika : v 2 t. / Akad. nauk SSSR, In-t rus. yaz. ; redkol.: N. Yu. Shvedova (gl. red.) [i dr.]. – M. : Nauka, 1980. – T. 1 : Fonetika. Fo-nologiya. Udareniye. Intonatsiya. Slovoobrazovaniye. Morfologiya. – 783 s.
5. Tikhonov, A. N. Russkiy glagol : Problemy teorii i leksikografirovaniya / A. N. Tikhonov ; Ros. akad. nauk, Otd-niye lit. i yaz., In-t rus. yaz. imeni V. V. Vinogradova, Mosk. gos. lingvist. un-t, Tsentr yaz. i kultur Sev. Yevrazii. – M. : Academia, 1998. – 278 s.
6. Bondarko, A. V. Teoriya morfologicheskikh kategoriy i aspektologicheskkiye issledovaniya : monografiya / A. V. Bondarko. – M. : Yazyki slavyanskikh kultur, 2005. – 621 s.
7. Avilova, N. S. Vid glagola i semantika glagolnogo slova / N. S. Avilova ; AN SSSR. In-t rus. yaz. – M. : Nauka, 1976. – 328 s.
8. Smirnov, L. N. Glagolnoye vidoobrazovaniye v sovremennom slovatskom literaturnom yazyke / L. N. Smirnov. – M. : Nauka, 1970. – 216 s.
9. Strekalova, Z. N. Morfologiya glagolnogo vida v sovremennom polskom literaturnom yazyke / Z. N. Strekalova. – M. : Nauka, 1970. – 264 s.
10. Chertkova, M. Yu. Grammaticheskaya kategoriya vida v sovremennom russkom yazyke / M. Yu. Chertkova. – M. : Izd-vo Mosk. un-ta, 1996. – 170 s.
11. Zaliznyak, A. A. Vvedeniye v russkuyu aspektologiyu / A. A. Zaliznyak, A. D. Shmelev. – M. : Yazyki rus. kultury, 2000. – 221 s.
12. Merenkova, A. G. Tipy semanticheskikh otnosheniy v vidovykh troykakh / A. G. Merenkova // Almanakh sovremennoy nauki i obrazovaniya. – Tambov : Gramota. – 2007. – № 3 : v 3-kh ch. – Ch. 3. – S. 132–135.
13. Tlumachalny slounik belaruskay litaraturnay movy: bolsh za 65 000 slou / Natsyyanalnaya akademiya navuk belarusi, Tsentr dasledavanniyu belaruskay kultury, movy i litaratury, Instytut movaznaustva im. Ya. Kolasa. – Minsk : Belaruskaya Entsyklopedyya, 2016. – 967 s.